

UOT 581.9

KSEROFİT SEYRƏKMEŞƏLİK BİTKİLİYİ

M.T.CABBAROV*, E.M.QURBANOV**, V.V.HƏTƏMOV***

*,** *Bakı Dövlət Universiteti**** *Rəcəb Təyyib Ərdəğan Universiteti, Rize, Türkiyə*
elshad-g@rambler.ru

Kserofit tipli arid meşələr respublikamızın dağətəyi zonasında vegetasiya dövrünün çox hissəsi rütubəti çatışmayan quraq iqlim şəraitində inkişaf edib, böyük sutənzimləyici, torpaq qoruyucu əhəmiyyət kəsb edir. Kserofit arid meşələr dağətəyi yamaqların landşaftını estetik cəhətdən bəzəyir, qədim dövrün yadigarı sayılaraq zəmanəmizin keçmişindən xəbər verir. A.A.Qrossheym Cənubi Qafqazın seyrək arid meşələrini bozqır ot örtüyü fonunda kserofit ağac cinslərindən təşkil olunub çətiri birləşməyən «ışıqlı meşələr»dən ibarət olan xüsusi bitki tipinə aid edir. L.P.Prilipko isə qeyd edir ki, arid seyrəkmeşəlik olmayıb, Cənubi Qafqazın isti quru iqlimli bəzi rayonlarına xas olan özünəməxsus xüsusi kserofit bitkilərdir. Azərbaycan Respublikası ərazisində yayılan kserofit arid seyrəkmeşəliyin taksonomiyası təəffiməzdən dəqiqləşdirilmişdir.

Açar sözlər: kserofit, bozqır, arid, friqana, relik, endemik

Cənubi Qafqazın isti, quru iqlimə sahib olan cənub və şərq hissələrindəki bəzi rayonlarda arid seyrəkmeşəlik bitkiliyinə rast gəlinir. Bu bitkilik meşə deyil, kserofit odunlaşmış və kollaşmış bitkilərdən ibarət olan kserofit bitkiliyinin özünəməxsus bir tipidir. Bu bitkilik tipinə Orta Asiyanın dağlıq hissələrində (Kopetdağ, Pamir-Altay, Tyan-Şan), Azərbaycanda püstəli-ardıclıq seyrək meşəliklərinə Böyük Qafqazın cənub yamacında yerləşən Bozdağ silsiləsinin yaylasında ən geniş massivlərdə rast gəlinir. Bundan başqa ardıclı-seyrəkmeşəlik bitkiliklərinə ləkələr şəklində Qarabağın orta dağ kəsimlərində, Böyük Qafqazın şimal-şərqində (Şabran rayonu) və Azərbaycanın cənub rayonlarında rast gəlinir. Azərbaycanda seyrəkmeşəliyə aid olan ən xarakterik bitkilərdən biri kütyarpaq püstə (*Pistacia mutica Fisch. et M.*), ağır iyli ardıc (*Juniperus foetidissima Willd.*), çoxmeyvəli ardıc (*J. polycarpus C.Koch.*), bir qədər az da olsa qırmızı ardıc (*J. oxycedrus L.*) və uzunsov ardıcı (*J. oblonga Bieb.*) misal göstərmək olar. Seyrəkmeşəliyin tərkibində bundan başqa gürcü palıdı (*Quercus iberica Stev.*), Gürcüstan ağcaqayını (*Acer ibericum Bieb.*), sarağan (*Cotinus coggygria Scop.*), adi nar (*Punica granatum L.*), xırdameyvə giləs (*Cerasus microcarpa Boiss.*), adi göyrüş (*Fraxinus excelsior L.*), adi qaratikan (*Paliurus spina-christi Mill.*), Pallas

murdarçası (*Rhamnus pallasii* Fisch.), söyüdyarpaq armud (*Pyrus salicifolia* Pall.), gürcü doqquzdonu (*Lonicera iberica* Bieb.), adi zirinc (*Berberis vulgaris* L.), dişli topulqa (*Spiraea crenata* L.) və s.

Ellər oyuğu silsiləsində yalnız bir yerdə endemik və reliktdir bir növ Eldar şamı (*Pinus eldarica* Medw.) tipik ardıcılı-şamlıq seyrək meşəliyinə rast gəlinir. Bunlardan başqa, ölkəmizin ərazisində xarakterik seyrək meşəlik tipinə kserofit yarpaq tökən kol və ağaclardan: məsələn, dağdağan (Qafqaz dağdağanı-*Celtis caucasica* Willd., Turnefor dağdağanı-*C.tournefortii* Lam., hamar dağdağan-*C.glabrata* Stev.), dağ badamı (*Amygdalus fenzliana* Lipsky.) göstərmək olar. Seyrəkmeşəliyə aid olan bu variantı Cənubi Qarabağda, Naxçıvanda, xüsusilə də orta dağ qurşağında rast gəlinir. Qarabağın cənubunda, həmçinin Azərbaycanın cənub rayonlarında çox da böyük olmayan ləkələr şəklində araz palıdının (*Quercus araxina* A.Grossh.) əmələ gətirdiyi xüsusi seyrəkmeşəlik variantına rast gəlinir.

Arid seyrəkmeşəlik formasıyaları: Püstəlik seyrəkmeşəliyi, püstəli-ardıcılıq seyrəkmeşəliyi, ardıcılı seyrəkmeşəlik. Gürcü palıdının əmələ gətirdiyi arid seyrəkmeşəlik Eldar şamının dominantlığı ilə örtülən şamlı ardıcılıq seyrəkmeşəliyi, armudlu-yemişanlı seyrəkmeşəlik, dağdağanlı və ağcaqayınlı-dağdağanlı seyrəkmeşəliyi, badamlı seyrəkmeşəlik, araz palıdı seyrəkmeşəliyi və s. Ən böyük arid seyrəkmeşə massivlərinə püstə və ardıcın qarışığını və ardıcılıq, Eldar şamı və ardıc, yalnız ardıc və püstədən əmələ gələn birliklər şəklində rast gəlinir. Keçmişdə Şərqi Zaqafqaziyada arid seyrəkmeşəliyi daha geniş yayılmışdır. Bunu Binəqədidə (Abşeron yarımadasında) seyrəkmeşəliyin pleystosenə aid olan qalıqları və ya çoxmeyvəli ardıcın Duvannı kəndi yaxınlığındakı cəngəlliyini misal göstərə bilərik.

Bozdağ silsiləsində (Şəki yaylası), Qobustanda və həmçinin Cənubi Qafqazda ardıcılıq seyrəkmeşəliyinin üçüncü dövrdə meydana gəldiyi göstərilir. Seyrəkmeşəlik bitkiliyinin güclü bir şəkildə azalmasının əsas səbəbi son kserotermik dövrdə daha kserofit şəraitin meydana gəlməsi ilə bərabər, insan fəaliyyəti və son dövrlərdə heyvan otarılmasıdır.

Azərbaycanın bitki örtüyü xəritəsində ən geniş ardıcılıq sahələrinə Kiçik Qafqazın cənub rayonlarında rast gəlinir. Bu birliklərə orta dağ qurşağının quru güclü daşlanmış yerlərində rast gəlinir. Adətən, seyrəkmeşəliyin odunlu bitkilər yarusu ağır iyli ardıcdan və çoxmeyvəli ardıcdan əmələ gəlir və bunlar seyrək yerləşirlər. Gövdələrinin orta hesabla sıxlıq dərəcəsi 0,3-0,4; nadir hallarda 0,2-0,3 və bəzən 0,5-0,7, bəzən də ardıcın gövdələri sıx bir örtük (0,9-1,0) əmələ gətirir.

Ardıcılıqda ot örtüyü dağ-kserofitlərinin qarışığından ibarət olur. Burada gəvən-*Astragalus* L., məryəmnoxudu-*Teucrium* L., kəklikotu-*Thymus* L., pişiknanəsi-*Nepeta* L., çaxır-*Prangos* Lindl. cinslərinə aid olan bitki növləri və s. daha xarakterikdir. Bundan başqa, ot örtüyündən ibarət olan alt yarusda bozqır elementlərindən Lessinq şiyavı - *Stipa lessingiana* Trin., tükburun ayrığı - *Elytrigia trichophora* Nevski. daha xarakterikdir.

Kür-Araz ovalığının qərb hissəsində püstədən ibarət olan seyrək meşəlik daha çox geniş yayılmışdır (Prilipko, 1970). Ardıcın iştirak etmədiyi püstəlik seyrəkmeşəliyinə düşən və aşağı dağ qurşağında rast gəlinir. Hazırda püstəlik seyrəkmeşəliyinin ən geniş sahələrinə Ağdam, Bərdə rayonları ərazisindəki Sultanbud püstəlik seyrəkmeşəliyində rast gəlinir. Sultanbud püstəlik meşəliyinin vəziyyəti, sisteməlik və aşırı şəkildə heyvanların otarılması, yeni çıxan cücərtilərin heyvanlar tərəfindən yeyilməsi nəticəsində təbii çoxalma imkanını azaldır və çox pis vəziyyətdədir.

Püstəli-ardıclıq arid seyrəkmeşəliyinin ən böyük massivinə Bozqır yaylasında (Türyançay qoruğunda) rast gəlinir. Bu massivdəki cənub meyilli qırılmış yamaclarda olan seyrəkmeşəliklər adətən, bitki örtüyündən məhrum olmuş friqana və ya yarımşəhra tipli seyrəkmeşəlik qruplaşmalarla örtülüdür. Yalnız tək-tək ardıc, püstə, itüzümü kollarına yarpaqların içində rast gəlinir. Günəşli günlərdə açıq və ya sarı-boz fon əmələ gətirən bu massivdə dağ yamaclarında ardıc, püstə və itüzümü kolları yaşıl ləkələr şəklində gözə çarpır. Şimal yamaclarında isə tam tərsinə bir mənzərə görünür. Tez-tez və sıx rast gəlinən bu bitkilər tam seyrək meşə örtüyü əmələ gətirir. Seyrəkmeşəlik ərazisi tamamilə susuzdur. Buradakı bitki örtüyü yalnız atmosfer çöküntülərinin, xüsusilə də payız və yay aylarında yağın yağışların (400-450 mm) hesabına inkişaf edir. Yay aylarında bəzən yağın leysan yağışları ani bir şəkildə sel əmələ gətirir. Seldən daha az zərər görmüş şimal yamaclarında və bu yamaclarda seyrəkmeşəlik senozları daha az seyrəkmeşəlikdir. Bu yamaclarda ardıclıq senozları daha məhsuldardır.

Massivdə cənub yamaclarında seyrəkmeşəlik yarımşəhra və şəhra bitkiliyi ilə təmasdadır, massivdə şimal yamaclarında isə kserofit şiyav (*Stipetum*) bozqırlarına rast gəlinir. Beləliklə, Bozdağın eroziyaya uğramış yamaclarında seyrəkmeşəliyə yarımşəhra ilə bozqırlar arasında böyük ləkələr şəklində rast gəlinir.

Bozdağ massivindəki seyrəkmeşəliyi, əsasən, ardıcılardan əmələ gəlmişdir, ancaq bəzən çox və ya az dərəcədə püstəliklərə də rast gəlinir. Seyrəkmeşəliyin püstə iştirak etməyən təmiz ardıclıq variantına bu massivdə, demək olar ki, rast gəlinmir. Seyrəkmeşəliyin daha kserofit variantı olan gürcü palıdına şimal yamaclarının dərələrində rast gəlinir. Bozdağ massivinin seyrəkmeşəliyinin öyrənilməsi nəticəsində aşağıdakı tiplər müəyyən edilmişdir:

1. Yovşanlı yarımşəhra fonunda püstəli-ardıclıq seyrəkmeşəliyi;
2. Ağotlu-yovşanlı yarımşəhralığı fonunda püstəli-ardıclıq seyrəkmeşəliyi;
3. Ağotluq yarımşəhralığı fonunda püstəli-ardıclıq seyrəkmeşəliyi;
4. Bozqır tipli ot örtüyü fonunda püstəli-ardıclıq seyrəkmeşəliyi;
5. Alt yarusu friqana tipli otlar və yarımqollardan əmələ gələn püstəli-ardıclıq seyrəkmeşəliyi;
6. Alt yarusu iriçiçək xostəyin (*Caragana grandiflora* DC) üstünlüyü ilə əmələ gələn püstəli-ardıclıq.
7. Torpaqüstü mamır və şibyələr olan, ikinci yarusu kolvari yasəmən (*Jasminum fruticans* L.) kollarının bolluğu ilə əmələ gələn püstəli-ardıclıq sey-

rəkmeşəliyi, *J. fruticans* növündən başqa ikinci yarusda Qafqaz alışanı (*Dic-tamnus cuacasicus Grossh.*) olduğu daha az kserofit variantına da rast gəlinir.

8. Gürcü palıdının iştirakı ilə əmələ gəlmiş ardıcılıq seyrəkmeşəliyi;

9. Çəmənləşmiş bozqır tipli ot örtüyünə sahib püstəli-ardıcılıq seyrəkmeşəliyi.

İlk üç tipə massivin kənar qurtaracaqlarında və alçaq təpəliklərin yamac-larında geniş rast gəlinir. Digər ardıc növləri ilə müqayisədə seyrəkmeşəlikdə yayılan çoxmeyvəli ardıc (*Juniperus polycarpus C.Koch.*) daha yaxşı çoxalır (yəni cücartilərin 60%-dən çoxu).

Ardıcın zəif çoxalmasının əsas səbəbləri bunlardır:

1. Yayın isti aylarında substratın quru olması;

2. Ot və şibyə-mamır örtüyünün olması;

3. Heyvanların bu ərazilərdə otarılması (xüsusilə yazda heyvanların yay otluqlarına köçü zamanı).

Seyrəkmeşəlikdə orta yaşlı fərdlər üstünlük təşkil edir (51,8 %), cavanlar isə az faiz (6,7%) təşkil edir. Bölgədə yaşı 200-250 il olan fərdlərə çox az rast gəlinir ki, bunu da sadəcə yaşlı ağacların kəsilməsi ilə izah etmək olmaz, eyni zamanda əlverişsiz hava şəraitinin təsiri ilə ağacların daha erkən qocalması ilə də bağlıdır. Bölgədə ardıcın orta yaşı 80-100 yaş arasındadır.

Ardıcın mövcud əlverişsiz şəraitdə yavaş böyüməsi onların rəqabət gücünü azaldır, onlar digər daha asan uyğunlaşan növlər tərəfindən sıxışdırılır. Bozdağ silsiləsində bariz bir şəkildə ardıcın püstələr tərəfindən sıxışdırıldığı müşahidə olunur. Beləliklə, Bozdağın püstəli-ardıcılıq seyrəkmeşəliyi hal-hazırda püstəlik seyrəkmeşəliyinə doğru suksesiya məruz qalır.

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası sərhədində, İori çayının sağ sahilində, Ellər oyuğu silsiləsində, Eldar bozqırlığının arasında olan və Yer kürəsində sadəcə bu bölgədə təsadüf olunan Eldar şamı meşəsinin (*Pinus eldarica Medw.*) ümumi sahəsi 268 hektar olan bu ərazinin 110 hektarında şam üstünlük təşkil edir, qalan sahəsi isə ardıc və digər kollardan ibarətdir. Eldar şamının bu günə qədər qalan bu arealı bir çox botaniklərin də qəbul etdiyi kimi, Sarmat hövzəsinin sahil kəsimlərindəki şamlıqlardan qalmışdır. Şübhəsiz, keçmişdəki şamlıq və şamlı-ardıcılıq seyrəkmeşəliyinin Cənubi Qafqazda yayılması Bozqır yaylasından başlayaraq Qobustana və Abşeron yarımadasına qədər uzanmasıdır. Bu birliklərin azalmasının əsas səbəbi kəsmə və otarmadır. Hazırda Eldar şamı Dövlət Təbiət qoruğu yarandıqdan sonra Eldar şamı seyrəkmeşəliyinin arealı Ellər oyuğu silsiləsində dəniz səviyyəsindən 500 m yüksəkliklərə qədər genişlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Azərbaycanın meşələri. Bakı: Elm, 2002, 472 s.
2. Məmmədov M.S., Əsədov K.S., Məmmədov F.M. Dendrologiya, «Azərbaycan Ensiklopediyası», NPB, Bakı, 2000, 388 s.
3. Məmmədov T.S. Azərbaycan dendroflorası, I cild. Bakı: Elm, 2011, 312 s.
4. Məmmədov T.S. Abşeronun ağac və kolları. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 468 s.

5. Özuslu E., İskender E. Menengiçin (*Pistacia terebinthus L.*) iki altürünün taksonomiyası, Mərkəzi Nəbatat Bağının əsərləri, VII cild. Bakı: Elm, 2007, s. 86-97.
6. Гроссгейм А.А. Растительный покров Кавказа. М.: МОИП, 1948, 267 с.
7. Флора Азербайджана. АН Азерб.ССР. Баку, 1950-1961, т. I-VIII.
8. Прилипко Л.И. Растительный покров Азербайджанской ССР. Баку: Элм, 1970, 167с.
9. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельная государств (в пределах бывшего СССР). Русское издание. СПб.: Мир и семья, 1995, 992 с.

РАСТИТЕЛЬНОСТЬ КСЕРОФИТНОГО РЕДКОЛЕСЬЯ

М.Т.ДЖАББАРОВ, Э.М.ГУРБАНОВ, В.В.АТАМОВ

РЕЗЮМЕ

Развиваясь и большую часть своего вегетационного периода проводя в засушливых предгорных зонах, аридно-ксерофитный тип редколесья нашей республики играет значительную почвозакрепляющую и водорегулирующую роль. Являясь древним типом растительности, аридно-ксерофитные леса украшают с эстетической точки зрения предгорный ландшафт. Аридно-ксерофитное редколесье, образованное на фоне степного травянистого покрова и древесных ксерофитных родов, А.А.Гроссгейм относит к особому типу растительности называемыми «светлые леса». Л.И.Прилипко относит аридное редколесье не к лесам, а к особо ксерофитно-аридным редколесьям с сухим жарким климатом. Нами уточняется таксономическое определение ксерофитного аридного редколесья Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: ксерофит, степь, арид, фригана, реликт, эндемик

XEROPHYTIC LIGHT FOREST VEGETATION

M.T.JABBAROV, E.M.GURBANOV, V.V.ATAMOV

SUMMARY

Forests of arid-xerophytic type play significant water-regulating and soil-fixing role being developed in foothills zone of our republic in dry climate with deficiency of moisture during the most part of vegetation period. Being considered as the memory of the ancient times forests of arid-xerophytic type aesthetically decorate the landscape of foothills and symbolize the past of our present times.

A.A.Grossheim attributes the arid forests of Southern Caucasus to the special vegetation type consisted of "light forests".

L.I.Prilipko notes that arid sparse growth of trees are not forests but special xerophytic vegetation characteristic for some regions of Southern Caucasus with dry and warm climate.

In this study we have specified the taxonomy of arid-xerophytic forests spread on the territory of Azerbaijan Republic.

Keywords: xerophyte, steppe, arid, phrygana, relict, endemic

Redaksiyaya daxil oldu: 16.01.2013-cü il
Çapa imzalandı: 06.03.2013-cü il